
YTRINGSFRIHETENS GRENSER OG BEGRUNNELSE – perspektiver fra John Stuart Mill

Ytringsfrihetens kjerne er ganske enkelt at man skal ha frihet til å offentliggjøre ytringer. Enhver rimelig diskusjon av ytringsfrihet forutsetter at den har visse grenser. Det har aldri eksistert – og vil neppe noensinne eksistere – et samfunn hvor ytringsfriheten er absolutt. Enhver rimelig diskusjon av ytringsfriheten i vår tid vil også forutsette at det bør finnes ytringsfrihet, da denne er en av det liberale demokratiets grunnpillarer. Enhver som vil ytringsfriheten som sådan til livs, vil også avskaffe det liberale demokratiet, og det er et så marginalt standpunkt at vi ikke behøver å ta hensyn til det i det følgende.¹ Diskusjonen vil følgelig dreie seg om *hvilke grenser* ytringsfriheten skal ha.

I diskusjoner av ytringsfrihet legges det vanligvis mest vekt på den rollen statlige sanksjoner kan og bør spille. Det finnes også andre trusler mot ytringsfriheten. For eksempel la John Stuart Mill stor vekt på sosiale sanksjoner, hvor folk unnlater å ytre sin mening fordi de er redde for reaksjonene fra de sosiale omgivelsene. Når det er bygget opp en solid sosial konsensus om et gitt emne, kan den personlige kostnaden ved å fremme et avvikende synspunkt være betydelig. En annen trussel er press fra ikke-statlige organisasjoner, som for eksempel kan true med at man vil miste økonomisk støtte hvis man skulle ytre en mening som organisasjonen ikke bifaller.² I dette notatet vil jeg imidlertid begrense meg til *statlige sanksjoner* som er hjemlet i lovverket, og vurdere disse ut fra Mills såkalte skadeprinsipp.

Ytringsfrihetens historiske opprinnelse

Man kunne innlede en beskrivelse av ytringsfrihetens historie med Sokrates forsvarstale i 399 f.Kr. eller med Magna Carta (1215). Eller for den saks skyld, fremheve pluralisme og toleranse innenfor den muslimske kulturen allerede på 700- og 800-tallet. Det blir imidlertid lett anakronistisk når man forsøker å lese moderne rettighetsproblematikk inn i eldre kulturer. Prinsippet om ytringsfrihet hører mer hjemme i en moderne historisk kontekst, etter den protestantiske reformasjonen og de religiøse og politiske stridighetene den utløste. Det første virkelig betydningsfulle skriftet om ytringsfrihet ble forfattet av John Milton, som i 1644 utgav *Areopagitica*. Miltons syn på ytringsfrihet sprang ut av hans syn på forholdet mellom kirke og stat. Han var en innbitt motstander av den katolske kirken, som han betraktet som en uakseptabelt autoritær institusjon som brukte inkvisisjonen til å eliminere avvikende meninger. I stedet tok han til orde for en form for protestantisme uten en autoritær statskirke som tvang mennesker til å slutte seg til én "sann" tro. *Areopagitica* var en reaksjon på det britiske parlamentets forsøk på å stanse publikasjoner med innhold man av ulike grunner fant uønsket. Milton fremmet en rekke argumenter for ytringsfrihet. Blant de viktigste var at vi bare kan finne frem til sannheten ved å ta for oss alle de ulike synspunktene som finnes, og at det ikke finnes noe individ som alene er klok nok til å avgjøre sannheten for alle andre. Mangfoldet av meninger er avgjørende for at fornuften skal få utfolde seg slik den er ment å gjøre, nemlig til å søke sannhet. Milton skrev derfor: "Den som ødelegger en god bok, dreper fornuften selv."³ Dette er argumenter som har gått igjen i senere diskusjoner av ytringsfriheten, ikke minst hos John Stuart Mill, som vi nå skal vende oss til.

John Stuart Mill og skadeprinsippet

I *On Liberty* (1859) hevder John Stuart Mill at det må finnes størst mulig frihet til å uttrykke og diskutere enhver doktrine, uansett hvor umoralsk den måtte synes å være.⁴ Vi skal ha en absolutt frihet til å ytre oss om ethvert emne, enten det er vitenskapelig, moralsk eller teologisk.⁵ Dette gjelder uansett hvor få som måtte være av en gitt oppfatning: "Hvis hele menneskeheten minus én var av en oppfatning, og bare én person var av motsatt oppfatning, ville menneskeheten ikke være mer berettiget til å bringe denne ene personen til taushet enn han, hvis han hadde hatt makten til det, ville hatt retten til å bringe menneskeheten til taushet."⁶

Mill argumenterer for det første med at vi aldri kan være helt sikre på om ytringen vi forsøker å undertrykke er usann. Dernest hevder han at selv ytringer som i det vesentlige er usanne, kan inneholde en kime av sannhet. Videre hevder han at også ytringer som er usanne, kan være nyttige for oss, fordi de kan forhindre sanne oppfatninger fra å bli dogmatiske. Det ligger en fallibilistisk tanke til grunn hos Mill: All kunnskap er feilbarlig. Vi kan aldri være sikre på at de oppfatningene vi holder for sanne faktisk er sanne. Vi kan bare vite om oppfatningene våre er rasjonelle hvis vi kan evaluere dem kritisk. Det forutsetter at vi kan vurdere dem opp mot andre oppfatninger. Og selv om en gitt oppfatning skulle komme seirende ut av en slik vurdering, betyr ikke det at vi kan slå oss til ro én gang for alle, nettopp fordi muligheten for at vi har tatt feil alltid vil være der.

Mill kan umiddelbart synes å innta et standpunkt hvor det ikke finnes noen grenser for ytringsfriheten overhodet. Det er imidlertid ikke tilfelle. Han mener at det finnes grenser for ytringsfriheten, og disse settes – i likheten med grensene for andre friheter – av hans såkalte *skadeprinsipp*: "Det eneste formålet for hvilket makt med rette kan utøves mot noe medlem av et sivilisert fellesskap, mot dets vilje, er å forhindre skade på andre."⁷ Mills formulering av sitt kanskje mest kjente prinsipp er ikke forbilledlig klart fordi den ikke presiserer hva som skal forstås med "skade". Hvis vi tolker "skade" vidt, er det knapt grenser for hva som i en eller annen forstand kan sies å utgjøre en skade for en annen person. Da ville jeg for eksempel kunne nekte deg å ha på deg en ny genser du har kjøpt, ene og alene fordi den er finere enn genseren min, noe som skader selvfølelsen min. Eller jeg kunne nekte deg å snakke stygt om et musikkstykke jeg holder så kjært at det smerter meg å høre noe som helst negativt om det. Et så absurd standpunkt er ikke hva Mill er ute etter å formulere. Det kan ikke dreie seg om en hvilken som helst skade. Det er omdiskutert hva Mill legger i sitt skadeprinsipp, men det er vanlig å tolke ham dit hen at det må være en skade som i en eller annen forstand utgjør en krenkelse av andres rettigheter. Det må med andre ord skilles mellom legitime og illegitime skader, hvor de illegitime skadene er de som også utgjør en rettighetskrenkelse.⁸

I mange tilfeller er det innlysende at en gitt ytring vil medføre en skade i form av en rettighetskrenkelse, som når en advokat eller en lege bryter sin taushetsplikt. Hensynet til personvern vil i mange tilfeller sette klare grenser for ytringsfriheten. Det finnes imidlertid også mange tilfeller hvor det er mer uklart, fordi den eventuelle rettighetskrenkelsen avhenger av hvilken kontekst ytringen faller i. Det vil si at en ytring som er uproblematisk i én kontekst, kan være straffbar i en annen kontekst. Mills eget eksempel er at det er må være lov å skrive et innlegg i en avis om at kornhandlerne lar de fattige sulte, men at man med rette kan straffe en person som sier dette til en rasende mobb som står utenfor en kornhandlers hus.⁹ I praksis vil dette handle om skjønn, men Mill sier eksplisitt at enhver ytring kan miste sin "immunitet" når de omstendighetene den ytres i, er slik at ytringen utgjør en positiv oppfordring til en skadelig handling. Videre er det klart at ytringsfriheten for Mill ikke vil omfatte ytringer som innebærer et straffbart bedrag av andre, utpressing eller oppfordring til straffbare handlinger.

Dette utelukker imidlertid bare en begrenset klasse av ytringer. Hvor stor denne klassen er, vil avhenge av hvilke rettigheter som kan krenkes av ytringer. Det er derfor avgjørende å klarlegge hvilke rettigheter som er relevante for ytringsfrihetens grenser. Dette spørsmålet er mer komplisert i dag enn det var på Mills tid, fordi vi i dag anerkjenner et langt større antall rettigheter enn man gjorde på den tiden. Særlig på 1960- og 1970-tallet nærmest eksploderte rettighetsdiskursen, med tiltagende vektlegging av ulike gruppers rettigheter, som kvinner, barn, homoseksuelle, urbefolkninger etc. FNs menneskerettighetserklæring inneholdt ikke grupperettigheter, men det gjør senere erklæringer. Denne tendensen til vekst i grupperettigheter står i et tvetydig forhold til demokratiet, fordi det på den ene siden innebærer en inklusjon av tidligere ekskluderte grupper i det demokratiske rommet, mens det den annen side innebærer å beskytte visse grupper mot demokratiet ved å innrømme dem rettigheter som ikke noe demokratisk flertall kan ta fra dem. Et problem med økning i antall rettigheter er at dette fører til stadig flere tilfeller av at ulike rettigheter – mellom ulike grupper eller gruppe og individ – kolliderer. Det som er viktigst for vårt emne her, er at denne økningen i antall rettigheter potensielt fører til en innsnevring av andre rettigheter, som retten til ytringsfrihet. Dette er en kostnad ved innføring av nye rettigheter som det ofte synes å være for lite bevissthet om.

Det faller utenfor dette notatets rammer å diskutere hvilke rettigheter som er legitime og hvilke som ikke er det. La oss i stedet se hvilke konsekvenser en anvendelse av skadeprinsippet vil ha for fire kontroversielle typer ytringer.

Pornografi, rasisme, blasfemi og folkemordsfornektelse

Pornografi. Tidligere var det vanligvis konservative grupperinger som tok til orde for forbud mot pornografi, med begrunnelsen at dette materialet var støtende. En slik begrunnelse vil ikke støttes av Mills skadeprinsipp.¹⁰ Hva med den feministiske kritikken som hevder at pornografi nedverdiger kvinner og at den fører til vold mot kvinner? Argumentet om at pornografi nedverdiger kvinner vil neppe finne støtte i skadeprinsippet, da den eventuelle nedverdigen ville dreie seg om personene som deltar i de seksuelle handlingene som skildres i det pornografiske materialet. Hvis de deltar frivillig, er det ikke mer å diskutere, ut fra Mills generelle antipaternalisme: De må få utføre de handlingene de ønsker, og at andre føler seg nedverdiget på deres vegne – eller føler seg selv nedverdiget fordi deres kjønn fremstilles på en måte de ikke finner ønskelig – er irrelevant. Da kan innvendingen om at pornografi fører til vold mot kvinner ha mer substans. Hvis det kan påvises en årsakssammenheng mellom forbruk av pornografi og vold mot kvinner, kan man hevde at det pornografiske materialet i praksis utgjør en oppfordring til vold mot kvinner og følgelig krenker kvinners rettigheter. Bevisbyrden vil imidlertid ligge på den som hevder at det finnes en slik sammenheng, og den har hittil vist seg svært vanskelig å oppfylle. Tvert imot finnes det mye materiale som tilsier at det motsatte er tilfelle, men det kan ikke trekkes noen endelig konklusjon ut fra studiene som foreligger. Uansett er det klart at inntil man eventuelt etablerer en slik sammenheng, vil pornografisk materiale ikke rammes av Mills skadeprinsipp.¹¹

Rasisme. Bør man ha anledning til å ytre seg rasistisk? Rasisme er et fenomen som helt fundamentalt er i strid med liberalismens grunntanke om menneskers likeverd. Slik sett kunne man tro at liberalismen ville stille seg positiv til et forbud mot rasistiske ytringer, og mene at disse bør straffes. Et kjent tilfelle her er den såkalte Kjuus-dommen fra 1997. Hvit Valgallianses leder Jack Erik Kjuus ble i 1997 dømt til 60 dagers betinget fengsel og 20 000 kroner i bot for brudd på straffelovens § 135a, også kjent som rasismeparagrafen. Grunnen til dette var at partiprogrammet inneholdt flere ikke særlig oppvakte punkter, som at man skulle sende alle innvandrere ut fra

Norge, og at man – hvis hjemsendelse ikke var mulig – skulle tvangssterilisere dem. Dommen ble anket til Høyesterett, som behandlet saken i plenum. Fem av dommerne gikk inn for frifinnelse, mens de resterende tolv stemte for opprettholdelse av dommen. En liberal tenker som Mill ville her utvilsomt ha støttet mindretallet. Mills skadeprinsipp ville tilsi at Kjuus burde dømmes bare såfremt hans ytringer kunne oppfattes som en direkte oppfordring til vold eller annen alvorlig diskriminering av mennesker av en annen etnisk opprinnelse, slik at disse menneskene ville hatt grunn til å føle seg truet. Som nevnt er konteksten avgjørende for Mill. Hvis Kjuus hadde latt slike ytringer falle til en gruppe nynazister utenfor hjemmet til noen innvandrere, ville Mill utvilsomt ment at ytringen ville vært straffbar. Fremsatt i et partiprogram som en del av en demokratisk prosess, og hvor det dessuten var klart at dette programmet knapt ville tas alvorlig av noen – Hvit Valgallianse fikk ikke mer enn 463 stemmer ved stortingsvalget i 1997 – er konteksten en helt annen, og ytringen vil ikke rammes av skadeprinsippet.

Blasfemi. I senere år har det vært en rekke tilfeller hvor ulike religiøse grupperinger har hevdet at ytringer har krenket deres religiøse følelser, enten det dreier seg om romaner, skuespill, filmer eller karikaturtegninger. I henhold til skadeprinsippet vil det avgjørende spørsmålet være hvorvidt man har en rettighet som beskytter religiøse følelser og overbevisninger fra å krenkes. Sterke krefter arbeider for aksept for en slik rettighet. FN-resolusjon 62/154, om å bekjempe krenkelser av religioner, vil i realiteten gjøre religionskritikk til et menneskerettighetsbrudd.¹² Resolusjonen understreker at ethvert menneske har retten til tanke- og ytringsfrihet, men sier så at denne må begrenses av hensyn til respekt for religioner og overbevisninger. Med andre ord skal ytringsfriheten ha gyldighet bare såfremt ingen opplever ytringen som krenkende overfor deres trosforestillinger. Dette er en pervertering av menneskerettighetene, som skulle beskytte individer mot stater og grupper – her blir de i stedet brukt til å beskytte religioner mot individer. Resolusjonen er ikke forpliktende for medlemslandene, men mange arbeider for at den skal bli det. Regjeringen Stoltenberg II la som kjent nylig frem et lovforslag som i prinsippet kunne hatt samme implikasjoner som denne resolusjonen, der Regjeringen ville utvide straffelovens paragraf om hatefulle ytringer for å ivareta "behovet for et strafferettslig vern mot kvalifiserte angrep på religion eller livssyn". Heldigvis ble Regjeringen tvunget til å snu i denne saken. Det er liten tvil om hvordan dette spørsmålet vil vurderes i henhold til Mills skadeprinsipp. Man kan kanskje hevde at det å få sine religiøse eller moralske følelser krenket kan falle inn under det å bli "skadet" i vid forstand. Som vi husker krever imidlertid skadeprinsippet at skaden må være relatert til andres rettigheter, og Mill ville bestemt hevde at det å få ens følelser krenket ikke er en krenkelse av en rettighet. Derfor bør heller ikke ytringer som kan ha en slik virkning bli forbudt.

Folkemordsfornektelse. Det er en tiltagende tendens til at historiske oppfatninger juridifiseres, i den forstand at en fornektelse av dem kriminaliseres. EUs justisministre har samlet gått inn for at det skal være straffbart, med en strafferamme på 1-3 år, å "offentlig unnskyldte [*condone*], fornekte eller grovt trivialisere folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser".¹³ Flere europeiske land har allerede en tilsvarende lovgivning. Hvis du i Frankrike eller Sveits skulle hevde at forfølgelsen av armenerne i det ottomanske riket i årene 1915-1918 ikke var et folkemord, er du en kriminell. Hvis du i Tyrkia skulle påstå det stikk motsatte, at det var et folkemord, vil du være en lovbrøyer der.¹⁴ Holocaustfornektelse er en forbrytelse i flere land. Hvorfor stoppe der? Hvorfor ikke gjøre det til en forbrytelse å benekte at kolonialiseringen av Nord-Amerika i realiteten var et folkemord på urbefolkningen der? Slik kunne vi fortsette. Mills skadeprinsipp vil gå i stikk motsatt retning, og tilsier at historiske sannheter like lite bør vedtas ved lov som naturvitenskapelige sannheter. Det finnes ingen annen vei til sannheten om historien enn å samle inn data og utforme hypoteser som testes mot data. Vi må videre være villige til å vurdere holdbarheten til de data vi

har og om andre hypoteser kan forklare data, slik man går frem i annen vitenskap. Påstanden "Armenerne var utsatt for et folkemord i 1915-1918" bør like lite vedtas ved lov som Einsteins formel "E=mc²". Ut fra hva vi i dag vet, har vi grunn til å tro at begge påstander er sanne, men vi bør ikke av den grunn kriminalisere mennesker som er av en annen oppfatning. I stedet må de møtes med argumenter.

Det er altså klart at skadeprinsippet i det vesentlige vil slippe gjennom kontroversielle ytringer, selv om rasistiske ytringer nok kan vise seg å rammes noe oftere enn de øvrige.

Ytringsfrihet og ytringskritikk

Et så omfattende prinsipp for ytringsfriheten som det vi finner hos Mill vil ha kostnader i form av at mennesker blir støtt og såret – og alvorlige konflikter vil oppstå fra tid til annen. Enkelte vil hevde at disse kostnadene er for store, og at vi må være pragmatiske og "veie" ulike hensyn opp imot hverandre. Da er spørsmålet hvordan man kan "veie" ytringsfrihetens verdi opp imot for eksempel religiøse følelsers verdi. Hva slags målestokk skal man bruke for å vekte disse to størrelsene? For den religiøse fundamentalisten er svaret enkelt fordi religionen alltid vil veie tyngst, men da vil vi også ha forlatt det liberale demokratiet. Innenfor rammene av det liberale demokratiet behøver vi prinsipper som regulerer verdikonflikter. Det liberale demokratiet kan faktisk ikke bestå uten noen grunnleggende prinsipper som ikke uten videre kan forhandles bort – eller "veies" og kanskje finnes for lette når ubehagelige konflikter oppstår.

Mills skadeprinsipp tilsier at vi bør ha svært vide rammer for ytringsfriheten, og noen vil kalle dette "ytringsfrihetsfundamentalisme" fordi man lar ytringsfriheten få forrang fremfor så mange andre verdier som vi også setter høyt innenfor rammene av det liberale demokratiet. Det kan da virke vilkårlig å prioritere ytringsfriheten så sterkt fremfor disse verdiene. Som nevnt er tanken om alle menneskers likeverd en grunnforestilling i det liberale demokratiet, og dette kan synes å være uforenlig med å tillate for eksempel rasistiske ytringer. Svaret må være at vi som et liberalt demokrati har en forpliktelse til å fremme tanken om menneskers likeverd, og derfor også bør bekjempe rasisme, men at løsningen ikke er å *forby* rasistiske ytringer. Snarere må de bekjempes ved at man påviser deres grunnløshet. Så kan det finnes situasjoner hvor rasistiske ytringer er av en slik karakter at de utgjør en relativt klar trussel mot en eller flere etniske minoriteter, men da vil ytringene også miste sin immunitet.

Det må fremheves at et forsvar for ytringsfriheten fullt ut er forenlig med skarp kritikk av ytringer og av en gitt ytringskultur. Den kanskje mest kjente og hyppigst siterte formuleringen om ytringsfrihet er Voltaires: "Jeg er dypt uenig i det du sier, men vil til min død forsvare din rett til å si det." Det Voltaire fastslår, er at man å ha respekt for andres rett til å fremsette en ytring, men det er noe annet enn å ha respekt for selve ytringen. Man bør vise respekt for andre personer, og slett ikke nekte dem retten til å fremsette feilaktige eller avskyelige påstander, men man er da også i sin fulle rett til å hevde at det de sier er feilaktig og avskyelig. En slik kritikk av deres ytringer er fullt forenlig med å fastholde prinsippet om ytringsfriheten som ukrenkelig. Man må kort sagt holde to tanker i hodet samtidig, dvs. at man både kan forsvare retten til å ytre noe og kritisere at det ytres. Kritikken av ytringene forutsetter selv prinsippet om ytringsfrihet.

Liberale demokratier oppnår aldri en absolutt likevekt: De inneholder individer og grupper med divergerende interesser som alle forsøker å definere og kontrollere samfunnet i henhold til disse interessene. Det må finnes fungerende offentlige arenaer der disse uenighetene kan utspille seg på en ikke-voldelig måte, og dette kan bare skje under forutsetning av ytringsfriheten.

Forfatter:

Notatet er skrevet av prosjektleder i Civita, Lars Fr. H. Svendsen

E-post: lars@civita.no

Sluttnoter

¹ Selvfølgelig kan man også føre en debatt om det liberale demokratiet, for eksempel om det med rette kan gjøre krav på universell gyldighet, men det vil føre for langt i denne sammenhengen.

² Et eksempel på dette var kuriøst nok Institusjonen Fritt Ords håndtering av kontroversen høsten 2008 rundt invitasjonen av David Irving til Litteraturfestivalen på Lillehammer, med dårlig skjulte trusler om at festivalen kunne miste sin støtte hvis ikke invitasjonen til Irving ble trukket tilbake. Invitasjonen ble som kjent trukket tilbake. I en avisartikkel ("Sannheten og det frie ord", *Aftenposten* 9. oktober 2008) påpekte jeg at Fritt Ord selvfølgelig står fritt å avgjøre hvilke prosjekter som betraktes som støtteverdige, men at det også var mildt sagt paradoksalt at det frie ords fremste fanebærer og økonomiske støttespiller i Norge, selv ble en trussel mot ytringsfriheten.

³ John Milton: *Areopagitica*, i *Complete Poems and Major Prose*, Hackett, Indianapolis, 2003, s. 720.

⁴ John Stuart Mill: *On Liberty*, i *The Basic Writings of John Stuart Mill*, The Modern Library, New York 2002, s. 18n.

⁵ Ibid. s. 14.

⁶ Ibid. s. 18.

⁷ Ibid. s. 11.

⁸ Det må presiseres at når vi her betegner visse skader som "legitime", snakker vi innenfor en juridisk kontekst som ikke bedømmer handlingens moralske egenskaper. En "legitim" skade kan være umoralsk, for eksempel hvis man sårer noens følelser ene og alene for å såre, men den bør altså ikke være juridisk straffbar. Vi må kort sagt skille mellom moralitet og legalitet. Legalitet går rett og slett på om noe er lovlig. Moralitet går på om noe er moralsk godt. Vi krever atskillig mer av en handling for at den skal ha moralitet enn for at å ha legalitet. Lover spesifiserer bare visse minimumsbetingelser for at en handling ikke skal være straffbar.

⁹ Ibid. s. 57.

¹⁰ Det måtte i så fall være med henvisning til Mills påstand om at et menneske ikke må være til "nuisance" for andre (ibid. s. 58), men i konteksten Mill skriver dette, synes det klart at han her mener at man for å utgjøre en "nuisance" for andre aktivt må forgripe seg på deres frihet på en eller annen måte.

¹¹ Det samme vil gjelde liknende påstander om sammenhenger mellom voldsfilmene og voldelige dataspill. Inntil det kan etableres en overbevisende sammenheng mellom påvirkning fra slikt materiale og voldelig atferd, vil Mills skadeprinsipp ikke gi grunnlag for å sensurere slike voldsskildringer.

¹² <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/473/01/PDF/N0747301.pdf?OpenElement>

¹³ http://www.europa-eu-un.org/articles/en/article_6960_en.htm

¹⁴ Jeg betrakter det selv som et historisk faktum at rundt 800.000 av 1.3 millioner armenere ble myrdet. Den tyrkiske staten vedkjenner seg ikke ansvaret for dette folkemordet, og argumenterer med det "bare" dreier seg om rundt 300.000 drepte – som om ikke også det var et enormt tall – og at masseutryddelsene ikke var planlagt og organisert av regjeringen. Tyrkias offisielle fremstilling er feilaktig, og det burde nå, nesten et århundre senere, være mulig å innrømme sakens realiteter. Men det betyr ikke at det bør være juridisk straffbart å benekte sakens realiteter. Det er ikke mer akseptabelt å trekke noen for retten for å benekte folkemordet på armenere, enn det er – som i Orhan Pamuks og flere andres tilfelle – å tiltale noen for å påpeke denne historiske sannheten.